

ЗАСТОСУВАННЯ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД І РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано питання застосування Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і рішень Європейського суду з прав людини в кримінальному процесі України. Виявлено недоліки виконання положень Конвенції в процесі досудового розслідування та під час судового розгляду кримінальних справ національними судами. Акцентовано увагу на необхідності впровадження в практику рішень Європейського суду з захисту прав людини з метою утвердження ефективного судового захисту прав і свобод людини під час кримінального провадження.

Ключові слова: суд, Конвенція, права і свободи людини, національне законодавство, досудове розслідування, кримінальне судочинство.

В Україні, насамперед під час досудового розслідування та судового провадження, непоодинокими є випадки недотримання принципу законності, неповаги до гідності особи, неповного й однобічного розслідування тощо. Усе це призводить до виникнення й поширення багатьох негативних явищ, зокрема злочинів проти правосуддя, різного роду катувань і перевищення службових повноважень з боку працівників правоохоронних органів. З метою викорінення такої негативної практики відбувається реформування національної системи кримінальної юстиції, послідовно вдосконалюються форми й методи діяльності органів досудового розслідування, утверджуються демократичні стандарти, набуває правової визначеності судова практика, формується соціальний досвід як на рівні правозахисних організацій, так і на рівні доктринального розуміння та громадського сприйняття.

Набрання новим Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК) 2012 р. чинності дало змогу реалізувати положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – КЗПЛ), впровадити у право застосовну практику рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), тобто зробити суттєві кроки щодо утвердження ефективного судового захисту прав і свобод людини у кримінальному процесі.

Метою статті є дослідження теоретичних та практичних питань щодо механізму застосування КЗПЛ, а також практики неврахування органами досудового розслідування та суду вимог КЗПЛ і рішень ЄСПЛ.

У ст. 3 Конвенції встановлено, що хто не може бути підданий катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність поведінню або покаранню. За ст. 28 Конституції України кожен має право на повагу

до його гідності. Відповідно до ст. 62 Конституції України, особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях [4].

У своїх рішеннях Європейський суд з прав людини зазначає, що ст. 3 Конвенції захищає одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства, згідно з положенням цієї статті забороняється будь-яке катування або нелюдське чи таке, що принижує гідність, поведіння, незалежно від обставин справи чи поведінки потерпілого.

Правові підстави дотримання права на абсолютну заборону катувань у кримінальному процесуальному законодавстві визначено в п. 2 ст. 11 КПК України 2012 р. так: "Забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведінню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поведіння, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність".

За вимогами ст. 87 КПК України недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав і свобод людини. Тому суд зобов'язаний визнати істотними порушення прав людини і основоположних свобод, зокрема, такі діяння, як отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що

принижує гідність особи, поведження, або погрози застосування такого поведження (п. 2 ч. 2 ст. 87 КПК).

Згідно з ч. 3 ст. 87 КПК такі докази повинні визнаватися судом недопустимими під час будь-якого судового розгляду, крім розгляду, якщо вирішується питання про відповідальність за вчинення зазначеного істотного порушення прав і свобод людини, внаслідок якого такі відомості були отримані.

Зокрема, згідно зі ст. 8 КПК, кримінальне провадження здійснюється з додержанням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права і свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, при цьому застосовується такий принцип з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [5].

Вважаємо за доцільне наголосити, що положення частин 6, 7, 8 ст. 206 КПК забезпечують дотримання вимог Конвенції та практики Європейського суду з прав людини в контексті заборони катувань та жорсткого поведження. Зокрема, якщо під час будь-якого судового засідання особа заявляє про застосування до неї насильства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі (орган державної влади, державна установа, яким законом надано право здійснювати тримання під вартою осіб), слідчий суддя зобов'язаний зафіксувати таку заяву або прийняти від особи письмову заяву та:

- 1) забезпечити невідкладне проведення судово-медичного обстеження особи;
- 2) доручити відповідному органу досудового розслідування провести дослідження фактів, викладених в заяві особи;
- 3) вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки особи згідно із законодавством.

Слідчий суддя зобов'язаний діяти у такому ж порядку незалежно від наявності заяви особи, якщо її зовнішній вигляд, стан чи інші відомі слідчому судді обставини дають підстави для обґрунтованої підозри порушення вимог законодавства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі. Право не вживати таких дій надане слідчому судді лише у випадку, коли прокурор доведе, що ці дії вже здійснені або здійснюються [8].

Так, у рішенні від 15.05.2012 р. у справі "Григор'єв проти України" Європейський суд з прав людини зазначив, що за відсутності правдоподібної версії Уряду про причини виникнення тілесних ушкоджень у заявника під час його перебування під контролем правоохоронців мав місце факт катування з метою отримання зізнання у вчиненні злочину. Європейський суд з прав людини встановив також порушення ст. 3 Конвенції в частині неефективного розслідування скарги заявника на катування. Суд зазначив, що, хоча за фактом заподіяння

до заявника тілесних ушкоджень, було порушено кримінальну справу, вона 5 разів закривалася постановами прокуратури. У зв'язку з цим ЄСПЛ зазначив, що чотири із зазначених постанов (крім останньої) були скасовані з мотивів неповноти проведеного розслідування. Більше того, закриваючи кримінальну справу, слідчий недвозначно вказував, що, незважаючи на вказівки вищестоящих прокурорів і судів, він не бачить необхідності виконувати зазначені інструкції. ЄСПЛ особливо відзначив, що подібна поведінка свідчить про упередженість слідчого. При цьому апеляційний суд, розглядаючи скаргу заявника на постанову про закриття кримінальної справи, вказав на необхідність розслідування скарги Генеральною прокуратурою України, однак таке розслідування так і не було проведено. З наведених причин Суд дійшов висновку про неефективність проведеного розслідування [6].

Як встановлено у рішеннях ЄСПЛ проти України, однією з підстав порушення вимог ст. 3 Конвенції були випадки неефективного розслідування заяв обвинувачених щодо застосування до них незаконних методів дізнання та досудового слідства. Як свідчить практика, непоодинокими є випадки відсутності реагування судів першої інстанції на повідомлення обвинувачених про застосування до них незаконних методів проведення дізнання і досудового слідства.

Отримання від особи під фізичним та/або психологічним тиском інформації, яка дасть змогу отримати докази злочину, зокрема, матеріальні, при незаконному її утриманні під контролем співробітників ОВС з моменту фактичного затримання і до часу офіційної реєстрації затримання, залишається достатньою мотивацією для застосування катувань. Крім того, шляхом застосування фізичного та психічного насильства можна залякати затриманого, який потім під час побачення з адвокатом або відмовляється від нього, або, побоюючись поганого поведження з боку органів досудового розслідування у майбутньому, вибирає позицію визнання провини. Незважаючи на те, що пояснення, отримані від учасників кримінального провадження та інших осіб, не є доказами, такі пояснення продовжують долучати до матеріалів кримінального провадження [8].

Найбільш значущою гарантією прав людини, встановленою ст. 29 Конституції України, є право на свободу та особисту недоторканність. Відповідно до цієї статті передбачено, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. У разі нагальної необхідності запобігти злочину чи його зупинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом 72 го-

дин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом 72 годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою. Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого [4].

Зазначена норма Конституції України майже повністю відтворює положення ст. 5 КЗПЛ. Так, відповідно до п. 1 ст. 5 Конвенції кожен має право на свободу та особисту недоторканність.

У п. 2 ст. 5 Конвенції зазначено, що кожен, кого заарештовано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення, висунуте проти нього.

За приписами п. 3 ст. 5 Конвенції кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями пп. "с" п. 1 ст. 5, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і йому має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явитися на судові засідання.

Згідно з п. 4 ст. 5 Конвенції, кожному, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, надано право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

У п. 5 ст. 5 Конвенції встановлено, що кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання, здійсненого всупереч положенням цієї статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування [3].

Закріплення цих положень ми знаходимо й у ст. 12 КПК України 2012 р. Під час кримінального провадження ніхто не може триматися під вартою, бути затриманим або обмеженим у здійсненні права на вільне пересування в інший спосіб через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення інакше як на підставах та в порядку, передбачених КПК. Кожен, кого затримано через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення, або інакше позбавлено свободи, повинен бути в найкоротший термін доставлений до слідчого судді для вирішення питання про законність та обґрунтованість його затримання, іншого позбавлення свободи та подальшого тримання. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом 72 годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого судового

рішення про тримання під вартою. Про затримання особи, взяття її під варту або обмеження в праві на вільне пересування в інший спосіб, а також про її місце перебування має бути негайно повідомлено її близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи в порядку, передбаченому КПК. Кожен, хто понад строк, передбачений КПК, перебуває під вартою або позбавлений свободи в інший спосіб, має бути негайно звільнений. Затримання особи, взяття її під варту або обмеження в праві на вільне пересування в інший спосіб під час кримінального провадження, здійснене за відсутності підстав або з порушенням порядку, передбаченого КПК, тягне за собою відповідальність, установлену законом [5].

На сьогодні затримати особу без судового дозволу за новим КПК значно складніше, і це призвело до зменшення кількості кримінально-процесуальних затримань на 30%, або на 850 випадків щомісяця. Кількість клопотань слідчих і прокурорів про взяття під варту скоротилося на 45%, число обшуків – на 30% [1, с. 317].

Європейський суд з прав людини, розглядаючи заяви громадян України про порушення вимог ст. 5 КЗПЛ, у переважній більшості справ встановлює порушення Україною вимог положень пунктів 1, 3, 4 зазначеної статті Конвенції, у результаті чого у справі "Харченко проти України" зазначив, що порушення Україною положень ст. 5 Конвенції мають системний характер.

Порушення вимог п. 1 ст. 5 Конвенції, зокрема, у справі "Нечипорук і Йонкало проти України" встановлено щодо відповідних періодів тримання заявника під вартою в зв'язку з тим, що: заявника тримали під вартою фактично як підозрюваного з метою відібрання у нього свідчень щодо вчинення злочину, використовуючи для цього адміністративне затримання і тим самим позбавляючи заявника відповідних прав; заявника тримали під вартою за відсутності будь-якого рішення суду; тримання заявника під вартою здійснювалось всупереч вимогам національного законодавства; рішення суду про тримання заявника під вартою не мали належного обґрунтування та визначеного строку застосування такого запобіжного заходу [7].

У ст. 6 КЗПЛ гарантовано право людини і громадянина на справедливий суд. У цьому аспекті найбільш поширеним порушенням у справах проти України Європейський суд з прав людини встановлює порушення права кожного на розгляд судом справи протягом розумного строку [2].

З аналізу практики ЄСПЛ щодо тлумачення положення "розумний строк" вбачається, що строк, який можна визначити розумним, не може бути однаковим для всіх справ і було б неприродно встановлювати один строк у конкретному цифровому виразі для всіх випадків. У кримінальному провадженні відлік часу, на думку Європейсь-

кого суду з прав людини, починається з моменту висунення обвинувачення в широкому розумінні цих слів. Тобто сюди включається й арешт, і початок слідства, коли особу притягують як підозрювану, і повідомлення про кримінальне переслідування, й "інші дії, що мають на увазі схожі твердження і що істотно впливають на становище підозрюваного". Обов'язковість урахування цілої низки конкретних обставин справи при визначенні розумності строку зумовила також необхідність вироблення ЄСПЛ переліку взаємопов'язаних критеріїв. У п. 116 рішення ЄСПЛ від 12.03.2009 р. у справі "Вергельський проти України" зазначено: "Розумність тривалості провадження має оцінюватися у світлі конкретних обставин справи та з урахуванням таких критеріїв, як складність справи, поведінка заявника та відповідних органів. Далі йдеться про те, що обвинувачений у кримінальній справі повинен мати право розраховувати на здійснення провадження в його справі з особливою ретельністю і що положення ст. 6 покликані не допускати в кримінальних справах надто тривалого перебування обвинувачуваної особи в стані невизначеності щодо своєї долі" [8]. Отже, ст. 28 КПК України, яка закріплює розумність строків як засаду кримінального провадження, повністю відповідає і за змістом, і за критеріями ст. 6 Європейської конвенції з прав людини та практиці Європейського суду з прав людини. Перспективними є подальше дослідження, розробка та впровадження механізмів реального забезпечення розумності строків у кримінальному провадженні.

Висновки. Оскільки в рішеннях ЄСПЛ відсутні конкретні вказівки на те, який орган зобов'язаний виконати ті чи інші дії, окрім виплати справедливої сатисфакції, то часто ці рішення називають декларативними, оскільки вони мають скоріше рекомендаційний характер щодо здійснення певних заходів, які можуть виправити ситуацію. Це підтверджується у деяких рішеннях ЄСПЛ, де він наголошує, що у нього відсутня юрисдикція вимагати від держав певним способом усунути встановлене порушення. Разом із цим, виходячи з принципу сумлінності виконання міжнародних зобов'язань, держави – учасниці Конвенції не можуть ігнорувати рішення Європейського суду з прав людини.

Список використаної літератури

1. Климчук М. П. Чи допоможе ліквідувати катування новий КПК? / М. П. Климчук, О. С. Степанов // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3–2. – С. 316–318.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: 60 років європейських цінностей: матер. міжнар. круг. столу, 8 грудня 2010 р., м. Донецьк. – Донецьк: Сучасний друк, 2010. – 177 с.
3. Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
4. Конституція України від 28.06.1996 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254_k/96-вр.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10; № 11–12; № 13. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Григор'єв проти України" від 15.05.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/974_833.
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Нечипорук і Йонкало проти України" від 21.11.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_683/page4.
8. Узагальнення практики застосування судами загальної юрисдикції першої та апеляційної інстанцій при здійсненні судочинства у кримінальних справах статей 3, 5, 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. за 2011 р. – перше півріччя 2012 р. від 01.06.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-13>.

Стаття надійшла до редакції 03.09.2014.

Клименко А. А. Применение Конвенции о защите прав человека и основоположных свобод и решений Европейского суда по правам человека в уголовном процессе Украины

В статье проанализированы вопросы применения Конвенции о защите прав и основоположных свобод и решений Европейского суда по правам человека в уголовном процессе Украины. Выявлены недостатки исполнения положений Конвенции в процессе досудебного расследования уголовных дел национальными судами. Акцентируется внимание на необходимости внедрения в практику решений Европейского суда по правам человека с целью утверждения эффективной судебной защиты прав и свобод человека в процес се уголовного производства.

Ключевые слова: суд, Конвенция, права и свободы человека, национальное законодательство, досудебное расследование, уголовное судопроизводство.

Klimenko A. Application of Convention about Defence of Human Rights and Basic Freedoms and Decisions of the European Court on Human Rights in Criminal Procedure of Ukraine

In Ukraine, above all things during pre-trial investigation and judicial realization, be not single are cases of failure to observe of principle of legality, disrespect, to dignity of person, incompleteness and one-sidedness of investigation and others like that. All of it results in an origin and distribution of many negative phenomena, in particular crimes against justice, different sort of tortures and exceeding of power from the side of workers of law enforcement authorities.

With the purpose of liquidation of such negative practice there is reformation of the national system of criminal justice, forms and methods of activity of organs of pre-trial investigation are consistently perfected, democratic standards become firmly established, judicial practice acquires legal definiteness, social experience is formed both at the level of human rights organizations and at the level of the doctrine understanding and public perception.

As in the decisions of ESPL the concrete pointing absent on that, what organ is under an obligation to execute those or other actions, except for payment of just satisfakcii, often these decisions name declarative, as they carry rather recommendation character in relation to realization of certain measures which can correct a situation. It is confirmed in some decisions of ESPL, where he marks that for him absent jurisdiction to require from the states by a certain method to remove the set violation. Together with it, coming from principle of honesty of implementation of international obligations, state-participant of Convention, can not ignore the decision of European Court.

Key words: court, Convention, rights and freedoms of man, national legislation, pre-trial investigation, criminal trial.